

ԹՐԲԱԿԱՆ ՀԱՄԻՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆ

Համխալամութիւնը մի խոշոր երևոյթ է թրքական աղքատ հասարակական ու մտաւոր կեանքի ճահճում: Նա արտադրել է, արտադրում է, գուցէ և դեռ երկար ժամանակ պէտք է արտադրէ նոր-նոր երևոյթներ ու ցնցումներ:

Պէտք է ուսումնասիրել այդ երևոյթը, որովհետեւ նրանով կը բացատրուին շատ ուրիշ երկրորդական ու զլխաւոր երևոյթներ, որոնց էութիւնն ու նպատակը յաճախ թաղնուած են մնում ընթերցող մեծամասնութեան համար:

Մենք կը փորձենք մի փոքրիկ ուսումնասիրութիւն տալ «Մուրճ»-ի ընթերցողներին համխալամութեան էութեան, նրա նպատակների և միջոցների մասին: Աղքատ է նրա մասին գոյութիւն ունեցող գրականութիւնը, չափազանց աղքատ: Մեզ մնում է հիմնուել աւելի անձնական փորձերի, դիտողութիւնների ու տպաւորութիւնների վրայ, քան քաղել գոյութիւն ունեցող գրականութիւնից փաստեր:

I. Ի՞նչ է ԹՐԲԱԿԱՆ ՀԱՄԻՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆԸ

Համխալամութիւնը Թիւրքիայում ծնունդ է առել թրքական պետութեան տնտեսական, պատմական ու քաղաքական պայմաններից: Սուլթանների մայրաքաղաքում կայ մի որոշ շրջան, վարիչների մի խմբակ, որ ձգտում է իրականացնել այդ գաղափարը կեանքի մէջ, նրան մարմին ու արիւն տալ, հոգի ներշնչել: Այդ լոկ ձգտումը դեռ բաւական չէ. արդէն արուած են բազմաթիւ գործնական քայլեր նրա իրականացման տատակոտ ճանապարհի վրայ: Թէ որքան նպատակայարմար են այդ քայլերը, որքան նրանք մօտեցրել կամ հեռացրել են այդ գաղափարի իրականացումը՝ այդ մենք կը տեսնենք յետոյ:

Թիւրքիայի համխալամական քաղաքականութիւնը ունի մի որոշ նպատակ, որ կազմուած է երկու բաւական պարզ կերպով իրարից բաժանուող մասերից. մօտաւոր եւ հեռաւոր նպատակներ:

Նրա մօտաւոր նպատակն է դարձնել Թիւրքիան մի զօրեղ և հուժկու պետութիւն՝ միացնելով ու ձուլելով նրանում բնակուող բոլոր բազմալեզու, բազմացեղ և բազմակրօն ժողովուրդները «Օթօման» անուան, իսլամական կրօնի և թրքական լեզուի կապերով։ Զարդել, փշացնել, դուրս քշել դիմադիր տարրերը։

Երբ Թիւրքիան կը դառնայ մի միապաղաղ, ձոյլ ամբողջութիւն կազմող իսլամական տարր, մի զօրեղ ու անընկճելի զուտ իսլամական պետութիւն, այն ժամանակ սկսուելու է համիւլամութեան հետաւոր նպատակը կազմող յաճախողական շարժումը։ Դուրս կը գան հաւատացեալները Թիւրքիայի սահմաններէջ՝ զօրեղ ու անյաղթելի, համախմբուած իսլամական Սանջաք-Շեքիֆի (սրբազան դրօշակի) կարմիր լոյսի շուրջը՝ լուսաւորուած Մահիկի դեղին շողերով, կը վարարեն արարաշխարհը, կը Զարդեն, կը փշրեն գեպուրների պարիսպները և կը վերականգնեն Օմարների, Հարուն-Ալ-Ռաշիդների փառահեղ խալիֆութիւնը։ Ու ինչը կը խոնարհի Մահիկի առաջ...

Այս է Պօլսի «Օթօման աղգասէրները» երազը։ Այդպէս են մտածում Երլադ-Քէօջքում և Բարը-Ալիում (Բ. Դուռ)՝ սկսած սուլթան Համիդից մինչև վերջին ֆէաքիքը (գրագիր)։ այդպէս էին մտածում թրքական ազատամտութեան—սահմանադրութեան տիրահռչակ հերոսները—Միդհատ փաշան իր ահագին խմբով։ Նոյնն են երազում, մեր կարծիքով, և նորագոյն երիտասարդ-թիւրքերը... գէթ նրանց իննըսունութնը հարիւրերորդ մասը։

Բայց ի՞նչ դիրք են բռնում նրանք այդ առիթով դէպի Եւրոպան։

Այդ հարցին պատասխանելուց առաջ՝ բանանք մի փոքրիկ փակագիծ։

Հրաշալի է Պօլսի տեսարանը, երբ նաւով մօտենում ես Մարմարայի կողմից։ Չախ կողմէ փուռում է Սան-Ստեֆանօյի և Ստամբուլի նկարչական ափը՝ իր ամֆիթատրոնով վեր բարձրացող թրքական շէնքերով։ Նոյն կողմում, դէպի առաջ, Մարմարայի կապոյտ ալիքները ճեղքելով ներս է ցցում Սարա-Բուռունի հրուանդանը, որի ներսում տեղաւորում է Էսկի-Սերայը (հին-պալատը)։ Երբ մօտենում ես այդ հրուանդանի ծայրին՝ ձախ կողմէ բացւում է վեհափառ Ոսկեղջիւրը իր անվրդով հայելիանման մակերևոյթով։

Աջ կողմէ ընկնում են Մարմարայի ալիքների հետ «աչը-լսփուկ» խաղացող Իշխանաց գեղածիծաղ կղզիները, Հայդար-Փաշան, Մօղա-Բուռունին, Գատը-Քէօյը և Իւսկիւտարը՝ իր Չամլիճայի բարձունքով, որ մի տեսակ կանաչ թագ ու պսակ է

կազմում ասիական Պոլսի գլխին։ Ամեն կողմ կանաչին են տալի թրքական մեզարկիքների (գերեզման) նօճիախիտ մէրթները... Անթիւ-անհամար մզկիթները դէպի ամպերն են ցցում իրանց մարմարէ մինարէների սրածայր կատարները։ Իսկ այս ամենի թագուհին, բնութեան հրաշալիք Բօսֆօրը՝ գալարուող օձի նըման փուռում է ձեր առաջ Մարմարայից մինչև Սև-ծով։ Երկու ժամ նաւով գնալու ճանապարհ՝ գրկելով իր ափերի մէջ անհագին թուով կայսերական պալատներ ու փաշաների եալիներ (ապարանք)։

Նաւը մօտենում է ափին։ Մտնում ես դայեխ (մակոյկ) և դուրս գալիս ափ։ Հազիւ փողոց ես մտնում, բնութեան այս բոլոր հրաշալիքները, կարծես կախարդական գաւազանի մի հարուածով՝ կորչում, անհետանում են և նրա տեղը ըննում են աղտոտութիւնն ու նեղլիկ, զգուելի արեւելեան փողոցները։ Ուր էլ գնաս, Պոլսի որ մասն էլ մտնես, ամեն տեղ փողոցները լեցուն կը տեսնես չներով, անվերջ չներով ու աղանձներով։ Ամեն նոր եկող կարծում է, թէ այդ չներն ու աղանձներն անտէր են։ Ո՛չ, նրանք անտէր չեն. նրանց տէրն է Ղուրանը, ամբողջ իսմայական աշխարհը և մասնաւորապէս թիւրքերը։ Սուլթան Բայազէդը հռչակուած է թիւրքերի մէջ իբր մեծ ու բարեգութ, որովհետև մեծ խնամք ու սէր է տածել դէպի չուճն ու աղանձին, այդ երկու «սրբազան կենդանիները»։

Դրանք, ընթերցող, թրքական վարիչ շրջաններն, թիւրք զիպլօմատների բնաւորութեան մարմնացումներն են, նրա սիմվօլները (symboles)։

Թիւրք զիպլօմատը հեզ ու միամիտ աղանձի է, երբ խօսում է իրանից զօրեղի, մանաւանդ «գեաւփուր» եւրոպացու հետ։ «Այն ձեռքը, որ չես կարող կտրել, համբուրիր, ճակատիդ դիր», ասում է թրքական առածը։ Այդպէս էլ անում է թիւրք զիպլօմատը։ Իսկ երբ նա գործ ունի իրանից ցածրերի, մանաւանդ անհաւատ օսլաների հետ, այն ժամանակ նա շուճ և, նրա բնաւորութեան բոլոր անսարտութիւնով, ցինիքական պարզութիւնով ու գազանութիւնով։

Համիսլամութեան վերաբերութեամբ էլ խաղում է թիւրք իշխանաւորը նոյն երկդիմի—չան ու աղանձու դերը։ Եւրոպայի առաջ նա ձևանում է միամիտ, անտեղեկ, նոյնիսկ ապուշ երգւում, կոկորդն է պատռում որ նա իսլամական սուրբ կրօնի քարոզներից, նրա լոյսը տարածելու ձգտումից զատ ուրիշ ոչ մի ցանկութիւն, ոչ մի հեռանկար չունի իր աչքի առաջ։ Իսկ քրիստոնեայ հպատակներից նա երբեք չի թաղցնում իր նպատակը. ընդհակառակը՝ ամեն օր խորխորում, սպառնում է,

որ «գեալուրլարը քեսեճէրդ» (անհաւատներին պէտք է կոտորենք), որ «կը գայ շուտով այն օրը, երբ իսլամը կը կործանէ և կը տիրէ ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհին»:

Այս վերջին սպառնալիքների համար փաստեր բերելու կարիք չը կայ, իրականութիւնն արդէն խիստ պերճաբոս կերպով ցոյց տուեց նրանց գոյութիւնը... Բաւական արիւն հոսեց... Բերենք գոնէ մի հատ օրինակ թրքական «աղանձութեան»:

1895 թուին, երբ թիւրք կառավարութիւնն սկսում էր իրականացնել իր դժոխային ծրագրերը Անատոլիայի քրիստոնեաների վերաբերութեամբ, երբ բոլոր հայկական գաւառներում հայի տաք արիւնի ծով էր դառել, Պարիզում՝ թրքական առատ ոսկիներով տպւում էր մի գիրք—«Թիւրքիան և Օթոմանները» վերնագրով: Դրա հեղինակը Բօդէն դ'Ալլօզ կեղծ անունն տակ ծածկուած մի թրքական լրտես էր, որ, երեւի, ուղղակի յարաբերութեան մէջ էր Երլտրդի հետ: Նա իր գրքում փառաբանում, մինչև երկինք է հանում Արդ-իւլ-Համիդին, նրա հայրական գլխաւորութիւնը, նրա հաճաւոր, նրա ազատամեքիներ... Եւ, վերջապէս, ասում է հետեւեալ խօսքերը համիւլամութեան մասին.

«Շատ անգամ եւրոպական մամուլը խօսել է Սուլթան Արդ-իւլ-Համիդի համիւլամական ձգտումների մասին. իբր թէ նա ծրագրում է միացնել իր գալիստնի տակ բոլոր մահմեդական երկրները: Այո, համիւլամութիւնը գոյութիւն ունի, բայց ոչ արևմտեան գրողների ասած մտքով: Նա չի ներշնչուած մի քաղաքական գաղափարով. նրա էութիւնն է մի զուտ կրօնական գաղափար: Նա հիմնուած չէ ոյժի, այլ հաւատի վրայ: Ինչպէս որ Պապի ձայնը երբէք անլսելի չի մնում ամբողջ աշխարհի կաթողիկոսների կողմից, այնպէս էլ Խալիֆի ձայնը թրքաւոյնում է հողագնտի բոլոր իսլամների սրտերը. այս ազգեցութիւնը, որ շատ խորարմատ է, իբր մի բարոյական ազգեցութիւն՝ Եւրոպային անհանգիստ անելու ոչինչ չունի իր մէջ, որովհետև նա գործ է ածւում քաղաքակրթութեան օգտին»...

Այդ է թրքական բոլոր պաշտօնական հերքումների մեթօդը. սեր ճերմակ հրատարակել, եղածը՝ չեղած...

II. ԻՆՉՊԷՍ ԵՆ ՄՏԱԾՈՒՄ ԻՐԱԳՈՐԾԵԼ ՀԱՄԻՍԼԱՄՈՒԹԻԻՆԸ

Վերջնական, աշխարհակալ նպատակին հասնելու համար, համիւլամականները մտածում են նախ և առաջ իրականացնել իրանց մօտաւոր նպատակը, որ և պէտք է ծառայէ իրանց ապագայ ծրագրերին իբր հիմք ու յենակէտ:

Բայց ինչպէս պէտք է հասնել այդ մօտաւոր նպատակին, ինչպէս պէտք է զօրացնել թոյլ թիւրքիան, միաւորել այդ պատառոտած փախստը, միապաղաղ ու միաձոյլ մի ամբողջութիւն, մի աղբուրտիւն կազմել այդ բազմացեղ, բազմալեզու ու բազմակրօն Բարեւոնը:

Այդ նպատակին հասնելու համար համիսլամականներն ու նեն արդէն իրանց որոշ տակտիքը, գործելու որոշ եղանակը կամ ներքին քաղաքականութիւնը, որի գլխաւոր տարրերը կամ գործադրուող գլխաւոր միջոցները հետեւեալներն են.

ա) Նեղել ներքին ոչ-իսլամ տարրերը և առաջ քաշել մահ-մեղականներին:

բ) Համերաշխութեան եռանդուն պրօպագանդ ներքին իսլամիների մէջ:

գ) Սահմանափակող օրէնքներ արտաքին քրիստոնեաների դէմ:

դ) Արտաքին ձևի պրօպագանդ:

Ծանօթանանք այդ բոլոր միջոցների հետ առանձին-առանձին:

Վաղուց է գոյութիւն ունի՝ «Թուրքիան երիտասարդացեալ» (rajounir la Turquie) գաղափարը: Դեռ 1790-ական թուերին Նապօլէօն Բօնապարտը մտածում էր գնալ թիւրքիա, մտնել ծառայութեան մէջ, վերակազմել, երիտասարդացնել Արևելքը: Նապօլէօնին բախտը կոչեց այլ ասպարէզի վրայ, բայց նրա գաղափարը չը մեռաւ. նա Փրանսիայից Անգլիա անցաւ Խրիմի պատերազմից էլ առաջ՝ անգլիական բոլոր միւստրութիւնները՝ թէ՛ Տօրի, թէ՛ Վիգի, տեսնելով Ռուսիայի տարածուելը մի կողմից՝ դէպի Աւզանստան (ուրեմն և Հնդկաստան), Միջին-Ասիայով, միւս կողմից՝ դէպի Պարսից ծոց և Միջերկրական, Հայկական բարձրաւանդակի վրայով, շտապեցին հնարներ մտածել՝ պարխալ քաշելու իրանց վտանգ սպառնացող ռուսական այդ առաջխաղացութեան դէմ: «Նենգ Ալիօնը» մի կողմից զինել սկսեց Աւզանստանը, ամեն կերպ ամբացնելով նրա սահմանները, օգնելով նրան զրամով, զէնքով ու բանիմաց մարդկանցով, իր հլու գործիքները դարձնելով նրա էմիրին ու կառավարիչներին. միւս կողմից՝ Պակեպիլի կոիւնքերից յետոյ պարզ ու որոշ կերպով զրուեց թիւրքիայի վերակազմութեան ինդիքը ընդդէմ Ռուսիայի:

Այդ վերակազմութեան քաղաքականութեան արդիւնք էին թանգիմաթն ու Խատտը-Հիւմայունը. դրա արդիւնք էր մասամբ Խրիմի պատերազմը, թիւրքիային այդ մասնակ եղած եւրոպական օգնութիւնը, այդ պատերազմից յետոյ մինչև 1876

Թիւր Թիւրքիային արուած եւրոպական 12 հսկայական փոխա-
ռութիւնները, որ հասնում էին մօտ 200 միլիօն ոսկու գումա-
րի (մօտ 2 միլիարդ ռուբլի): Այդ իրար ետեից արուող փոխա-
ռութիւնները պէտք է ծառայէին սուլթան Ագիզին իբր միջոց՝
վերակազմելու թրքական բանակը, նաւատորմը, բերդերը և
կոնսքի մէջ հապէս գործադրելու Թանզիմատին ու կառավար-
մանը: Անգլիան կարծում էր թէ այդ միջոցներով Թիւրքիան
կը դառնար մի նորագոյն, լուսաւոր ու զօրեղ եւրոպական պե-
տութիւն և կը ծառայէր իբր մի անընկճելի պարիսպ Ռուսա-
տանի դէմ:

Բայց պատմութիւնը թռիչքներ չի սիրում: Չի կարելի
Աֆրիկայի Քաֆրներէի կազմել մի կանոնաւոր ու զօրեղ միա-
պետութիւն կամ Պարսկաստանը վերածել էական հանրապետ-
ութան: Այդպէս էլ չէր կարելի օտարների ցանկութիւնով և մի
քանի վարիչ շրջանների համաձայնութիւնով՝ բարբարոսութեան
աստիճանի վրայ դանուող թրքական բռնակալութիւնը՝ մի
անգամից դարձնել մի կանոնաւոր, լուսամիտ ու սահմանադրա-
կան պետութիւն: Արդիւնքն այն եղաւ, որ չես Թիւրք վարիչ-
ներն ընկան ծայրայեղ շտայլութեան, զեղումեան ու անբարոյա-
կանութեան դիրքը, ծախսեցին փչացրին բոլոր փոխ առնուած
գումարները, գլխեցին՝ 4—500 տարի մի կոպէկ օտարից պարսպ
չառած Թիւրքիան 200 միլիօն ոսկու հսկայական պարտքի տակը,
դարձնելով նրան անտեսապէս ասորուկ եւրոպական պարտատէր
ու հզօր պետութիւնների ձեռքին *):

Միայն այդ բոլոր պարագաների մէջ կազմուեց ու մնաց
«Երիտասարդ Թիւրք» կուսակցութիւնը, որ հնարաւոր էր հա-
մարում միաւորել Թիւրքիայի բոլոր ազգերը Օթոման անուան
տակ—առանց կրօնի խտրութեան, վերակազմել նրան և հասնել
խալիֆներին մեծագօր դիրքին: Ալի-Սուաֆի էֆէնդին, Գէմալ-
Բէյը, Թիֆֆիկ-Բէյը, Ջիա-Բէյը, Մեհմէդ-Բէյը, Ահմէդ-Միդհատ
Բէյը, Միդհատ-փաշան, Կային, Կային, այդ զօրեղ կուսակցու-
թեան պարագլուխներն էին, որ արտաքուստ ցոյց էին տալիս
թէ ուզում են փոխ առնել եւրոպական լուսաւոր կարգերը,
ներմուծել նրանց Թիւրքիա, եւրոպական քաղաքակիրթ պետու-
թիւնների շարքն ընկնել... Իսկ ներքուստ տաժում էին կատա-
ղի ատելութիւն դէպի եւրոպան ու այն ամենը, ինչ որ իսլամ
չէր: Տխրահոշակ հերոս Միդհատ-փաշան, թրքական կարծօրեայ
տահմանադրութեան հեղինակը՝ մի կողմից ազատամիտ եւրոպա-

*) Տե՛ս այս առիթով «Stambul und, das moderne Türkenthum»,
von einem Osmanen կամ В. Теплов-ի աշխատութիւնը, — «Смутное
время и дворцовый переворот».

կան սկզբունքներից քաղուած իր սահմանադրութիւնն էր կազմուած, բոլոր հպատակների—առանց կրօնի ու ազգութեան խտրութեան—հաւասարութիւնն էր քարոզուած օրէնքի առաջ, իսկ միւս կողմից «Բոլղարական սարսափների» հրամանն էր ստորագրուած, 3 օրուայ մէջ 45,000 բոլղարների արիւնն էր հոսեցնուած:

Երիտասարդ թիւրքերի ջերմ կուսակիցների թուումն էր և սուլթան Մեջիդի երկրորդ որդին՝ սուլթան Մուրադի եղբայր Արդ-իւլ-Համիդ Էֆէնդին, ներկայ սուլթանը:

1876-ին գահընկէց արին երիտասարդ-թիւրքերը մեղկ ու թուլամորթ սուլթան Ազիզին և միքանի ամսից յետոյ՝ Զրադանի պալատի մէջ խողխողել տուին նրան երեք վարձկան սրիկայ փանկեվանների ձեռքով: Ազիզի տեղ, անգլիական զրդու մով, գահը բարձրացրին հիւանդոտ ու թոյլ Մուրադ V-ին, որ հազիւ միքանի ամիս թագաւորեց, մնալով հլու գործիք փառասէր Միդհատի և ուրիշների ձեռքին: Վերջապէս Միդհատ-փաշային, իր երիտասարդ-թիւրք կուսակիցների չնորհով, յաջողեց իր եղբորը իբր ցնորուած գահից վայր գլորող Արդ-իւլ-Համիդի հետ բանակցութիւնների մէջ մտնել, $1\frac{1}{2}$ տարի գոյութիւն ունեցող թրքական «սահմանադրութիւնը» հրատարակել և, իր կարծիքով, նոր ու լուսամիտ համիսլամական եպօխա սկսել թրքական պատմութեան ու կեանքի մէջ:

Այն, երիտասարդ թիւրքերի աղեպտ Համիդը գահը բարձրացաւ և, հազիւ ուսու-թիւրքական պատերազմը վերջացած, իր իսկական երիտասարդ-թրքական գոյնն ու ձգտումներն՝ առանց կեղծիքի, առանց քօղարկութեան սկսեց արտայայտել: Բանաւ, պքսոր, կախաղան ասպարէզ եկան իր նախկին կուսակիցների համար: Միդհատ-փաշա, Զիա-Բէյ եայլն—աքսորուեցան Արաբիա, ուր և թոյնով մեռան հազիւ մի երկու տարի ապրելուց յետոյ: Մահուդի տակ զրուեց սահմանադրութիւնն ու թանգրիմաթը, արդարութիւնն ու հաւասարութիւնն օրէնքի առաջ... Եւ բոլոր վարիչ չըջանների համար թագաւորող սկզբունքը դարձաւ պարզ ու մերկապարանոց համիսլամութիւնը: Ով իսլամ չէ, նա չը պէտք է մնայ թիւրքիայում...

Եւ սկսուեց թիւրքիայի ոչ-իսլամ տարրերի իսկական խաչանութիւնը: Սկսեցին տանջուել հայն ու բոլղարը, յոյնն ու սերբը, քրիստոնեայ ալբանացին ու գիւրգին... Սկսուեցին ամեն հնարաւոր միջոցներ գործադրուել նեղելու, ճնշելու ոչ-մահմեդական տարրերին, նրանց հեռացնելու թէ պաշտօնէութեան ասպարէզներից, թէ վաճառականութիւնից, թէ նոյնիսկ գործաւորութիւնից: Սուլթան Համիդի վարչութեան մէջ թա-

գաւորող սկզբունքը հետևեալը եղաւ. նեղել բոլոր ոչ-մահմեդական տարրերը, քայքայել նրանց նիւթապէս, բարոյապէս ու ֆիզիկապէս. ստիպել նրանց սնանկանալու, մեռնելու, կրօնաւիտի լինելու, երկրից դուրս փախչելու, որպէսզի նրանց թիւը քչանայ, նրանք արմատախիլ լինեն և դրանով իսլամ տարրերը միայն մնան իր երկրի ընդարձակ սահմաններում:

Բայց բոլորին միանգամից և միևնոյն չափով չէր կարելի ճնշել. եթէ ոչ, բողբոջն ու դիմադրութիւնը խիստ զօրեղ կը լինէր: Մաքիավելլիի թիւրք աշակերտները շատ լաւ գիտէին իրանց դասերը. նրանք բաժանեցին, երկպառակութիւն ներմանեցին զոհերի մէջ, որպէսզի աւելի դիւրութիւնով տիրեն նրանց: Հայերէն բաժանեցին երեք միլլիթի: Հայ-կաթոլիկը հայ չէր, այլ ռէրմէնի-կաթոլիկ միլլիթի: Դրանով կարողացան զբաւել հայ-կաթոլիկներին, որոնց մէջ պակաս չէին Զնդոյեանների նման քսու և ստոր հոգևորականներ ու աշխարհականներ, որոնք չը տեսնելու տուին թիւրքերի իսկական նպատակը և, ժամանակաւոր յաջողութեան համար, բաժանուեցան հայութիւնից, դարձան լրտեսներ ու դործիքներ թիւրք Մաքիավելլիների ձեռքին:

Նրանք բաժանեցին ու մահացու թշնամի դարձրին բոլորներին ու սերերին, յոյներին ու կուլցօվախներին: Որովը ցանուած էր Մակեդոնիայի մի հայրենիքի զաւակ միակրօն ցեղերի մէջ. ամենքը թշնամացան ամենքի դէմ*), թէև ազգայնական անտագօնիզմը կար այդ ցեղերի մէջ առաջ էլ, բայց նա երբէք հասած չէր այն հրէշաւոր չափերին, որ գոյութիւն ունի այսօր, չնորհիւ թրքական դիպլոմատներին:

Վերանորոգուեց կրետացիների տանջանքը և տեեց մինչև 1897 թիւը, երբ երջանիկ կղզին վերջապէս ազատուեց թիւրքական լծից: Նոյն հալածանքը հանուեց և քրիստոնեայ ալբանների ու ոչ-քրիստոնեայ դիւրզինների դէմ:

Բայց, կրկրում ենք, ամենքին միասին ու միաշափ չէր կարելի նեղել: Դրա համար կառավարութիւնը իր յարձակման առաջին կէտերը նշանակեց հայերին ու Մակեդոնիայի բոլղարներին:

Արար-աշխարհ դղրդացնող ջարդերը, բանտարկութիւնները, աքսորներն ու կախաղանները ծառայեցին ու պէտք է ծառայեն այդ տարրերի թիւը քչացնելու համար: Կառավարութեան ու նրա հաւատարիմ դաշնակից ամեն ազգի վախառու-

*) Այս առիթով տե՛ս Bresnitz von Sydacoff-ի „Soll die Türkei getheilt werden?“ գրքոյկը:

ների հնարած արհեստական ու բնական սովերը պէտք է հասնեն նոյն նպատակին՝ սովամահ կոտորելով նրանց: Եթէ այդ աղէտներին զոհ գնան միքանի իսլամներ ևս, փեսա չունի. ամեն նպատակ զոհ է պահանջում: Երթևեկութեան արգելուելը դաւաճներից Պօլիս և ընդհակառակը՝ մեղքին ու դեռ պէտք է մեղքներն առևտուրն ու վաճառականութիւնը՝ Գրգերի և առնառևտների զինուած թալանն ու խժդժութիւնները պէտք է կործանեն հայ և մակեդոն երկրագործի անտեսութեան հիմքերը: Այս բոլորի հետ միանալով կառավարութեան՝ նպատակով բռնած նեղիչ ու քայքայիչ դիրքը, պէտք է ստիպեն հային ու մակեդոնացուն գաղթել իրանց երկրից, դուրս գալ Թիւրքիայից, ազատել իրանց բռնած տեղը, հողը, գիւղը և տունը, որոնց իսկոյն գալիս տիրանում են քիւրդն ու չերքէզը, ալբանացին ու թիւրքը: Եթէ վերադառնում է բացակայ տէրը և պահանջում իր սեփականութիւնը—լսող չի լինում. գեալմուր, ասում են ու վռնդում. եթէ շատ խոսեց՝ ծեծ, հրդեհ, սուր ու գնդակ պատրաստ են: Օրէնքը փակում է իր աչքերը, չը տեսնելու է տալիս և նոյնիսկ խրախուսում է այդ տեսակ վարմունքները:

Մի անգամ ջարդից կամ հալածանքից փախած, սովից նեղուած՝ օտարութեան աշխատելու գնացած հայը կամ բուրդարը ալլիս ոչ մի հնարով չի կարողանում վերադառնալ իր բնակավայրը. իսկ եթէ մի որեւէ սատանայական միջոցով յաջողեց ներս մտնել, երէք չի կարողանում տիրանալ իր նախկին տներին ու հողերին: Ռուսաց հզօր կառավարութեան բազմաթիւ դիմումներով անգամ հնար չի լինում սրի ու սովի ճանկերից փախած՝ կովկաս գաղթած 50,000 անօթի-ծարաւ թիւրքահայերին վերադարձնել իրանց ծննդավայրերը, տիրացնել իրանց նախկին ստացուածքներին: Նոյնն է և մակեդոնացիների վերաբերութեամբ: Այսօր հաշւում են միքանի հարիւր հազար մակեդոն գաղթականներ Բոլղարիայում, որոնց մեծ մասը ուզում է վերադառնալ իրանց երկիրը, բայց չեն թողնում Շատերն էլ փախենում են գնալ. «կօմիտաճի» պիտի կոչունեն, թիւրքական անտանիլի դժողո՞ւրդնաւը պէտք է նետուեն:

Ու պարպւում, դատարկւում են գաւառները իրար ետեւից, ամայանում ու խոպանանում է մայր հողը... որովհետև ուզում են նուազեցնել ոչ-իսլամ տարրերը:

Այս աւերիչ շարժման կից կատարւում է, թիւրք Մաքիս-փիւների կարծիքով, մի ուրիշ, ծա՛հ շինող բնաւորութիւն ունեցող շարժում: Բոլոր գաղթող, սովամահ լինող և կոտորուող քրիստոնեայ տարրերի տեղը գալիս, լցւում են իսլամ տարրեր: Բոլոր քրիստոնեայ պետութիւնների մէջ բնակուող իս-

լամներին հետեողական ու եռանդուն քարոզներ են կարդաց-
ւում Պօլսից գնացող մօլլանների ու սօֆթանների կողմից: Այդ
քարոզները խիստ գրգռիչ ու ոգևորող բնավորութիւն ունենա-
նք: Նրանք վառ գոյներով նկարագրում են սուլթանների գթառա-
տութիւնն ու սէրը դէպի բոլոր իսլամները, մանաւանդ դէպի
զեաւուրների ծանր լծի տակ հեծող հաւատացեալները: Նրանք
հրաշքներ են պատմում իսլամութեան Նդիսեան Դաւէտի, մահ-
մեդականների Աւետեաց-երկիր Թիւրքիայի առատութեան մա-
սին, այնտեղ թագաւորող շէրիֆի արդար օրէնքների մասին...
Խօսք մէջ հասկացնում են որ այնտեղ միսլիմն իրան չատ
ազատ է զգում. գեաւուրին թալանելը, նրան նոյնիսկ սպա-
նելը մեղք չէ այնտեղ — երջանիկների աշխարհում...

Ծոյլ, մեղկ ու ոչ-կուլտուրական իսլամ տարրերն ամեն
քրիստոնեայ պետութեան մէջ յետ ընկած, աղքատ վիճակի մէջ
են: Այդ աղքատութեան պատճառը՝ մօլլաններն ու քարոզիչները
բացատրում են անհաւատութեան թագաւորութիւնով: Նրանք
բացատրում են իսլամներին իրանց կրած վերաւորանքներն ու
հալածանքները այդ քրիստոնեայ երկրներում և հրաւէր են կար-
դում գաղթել ապօրինութեան, աւազակութեան ու բայրօզու-
կութեան Աւետեաց-երկիր՝ Թիւրքիա: Քրիստոնեայ պետու-
թեան օրէնքներից կաշիններն այրուած իսլամների երեսակայու-
թիւնները բորբոքում են: Եւ ահա Բոլղարիայից, Ռումանիա-
յից, Բոսնիայից, Հերցեգովինայից, Կրետէից, Կիպրոսից, Յու-
նաստանից, Խրիմից, Կովկասից ու Անդրկասպեան երկրից շա-
րան-շարան գալիս, լցւում են Թիւրքիա մահմեդական հոսանք-
ներ: Վերջին ուռւ-թրքական պատերազմից մինչև այժմ միայն
Կովկասից՝ առնուազը 200,000 թուրքեր, քրդեր ու չերքէզներ
են գաղթել Անատոլիա, լցւել հայկական վեց վիլայէթները *)
և Կիլիկիա Բոսնիայի, Հերցեգովինայի, Բոլղարիայի ու Ռու-
մինիայի գաղթականներն էլ խուժում են Մակեդոնիա: Կրե-
տէի, Կիպրոսի և Յունաստանի իսլամները թափւում են Այդինի
վիլայէթը: Գեաւուր-Իզմիրի շրջակայքը:

Դրանք բոլորն էլ այրուած կաշիներ ու դաղուած սրտեր
ունեն. դրանք գրգռուած, զայրացած են գեաւուրների դէմ,
մահացու թշնամի են նրանց: Դրանցից աւելի զազանական բա-
շիբօզուկ տարրեր երբէք տեսած չի կարող լինել մարդկային

*) Հայկական վեց վիլայէթն ասելով մենք հասկանում ենք Վանի,
Բաղէշի, Կարնի, Դիարբեքիի, Խարբեքի (Մամուրէթ-իւ-Ազիզ) և Սիվանի
վիլայէթները, որ 1895 թուի եւրոպական «կոնսուլ-կոմիսսիօնի» կողմից
ճանաչուեցան իբր հայկական նահանգներ:

պատմութիւնը: Գալիս են աղքատ, օրուան հացի կարօտ և կարճ ժամանակում՝ կառավարութեան օգնութիւնով և օրէնքի խրախոյսով՝ թալանում, իւրացնում են դրացի քրիստոնեաների կենդանիներն ու գոթը, և հարստանում:

Դրանք են Թիւրքիայի ամենից շուտ բռնկուող ֆանատիկոս տարրերը: Դրանք են մաքիավել վարիչների ծրագրերն իրականացնելու յարմար ու պատրաստ ղէնքերը: Մի-երկու ոգևորիչ ու կրօնամոլութիւն գրգռող խօսքեր, դիւրին վաստակի ու կողոպուտի մի գողտրիկ հեռանկարի հետ միասին՝ և ահա այդ դիւրաբորքոք տարրերը համիսլամական ծրագրերն իրականացնելու համար ամենավաղուն գործիքներ են: պէտք է որ կառավարութիւնը դրանց օգնէ, առաջ քաշէ, նպաստէ գալու, հաստատուելու և արմատ բռնելու:

Եւ այդպէս էլ է: Պօլսում կայ մի յատուկ մարմին, որ կոչւում է «Մուհաճիր-քօմիսիօնի» (գաղթականների յանձնաժողով): Նա գտնւում է Ելլուրդի անմիջական հովանաւորութեան տակ և օգնում է նրա բարձրագոյն պաշտպանութիւնով: Այդ կօմիսսիան է հոգում Թիւրքիա գաղթող իսլամների բոլոր պէտքերը: Նա է նրանց համար ազատ հողեր գտնում, նրանց ճանապարհի, հաստատութեան, գիւղատուն շինելու, արտ-անդաւասան օտարելու բոլոր ծախքերը հոգում:

Մուհաճիր-քօմիսիօնին ուղարկում է միշտ յատուկ յանձնաժողովներ զէպի Անատօլի և Ռումիլի նահանգները՝ «եկող ու գալիք իսլամ մուհաճիրների համար յարմար տեղեր որոշելու»: Եւ, դարմանալի գուղադիպութիւն, միշտ յարմար տեղեր համարւում են կամ հայերի ու բուլղարների հողերը, կամ նրանց գիւղերի անմիջական դրացի հողերը:

Կովկասից գաղթած բոլոր քրդերին ու թիւրքերին տեղաւորում են հայկական վիլայէթներում և իսկոյն նրանց գրում Համիդիէ ձիաւոր զօրքերի շարքը: Կովկասից գնացող բոլոր լաղերին տեղաւորում են Տրապիզոնի մօտերը, ռուսական սահմանների վրայ: Այդ բոլոր գաւառներից աւելի եռանդով աշխատում են իսլամացնել Կիլիկիան, Տաւրոսի բարձունքը: Կովկասի լեռներին վարժուած բոլոր չեքէզիները քշւում են զէպի Զէյթունի, Փոնուրդի, Հաճընի, Մարաշի ու մասամբ Այնթաբի շրջակայքը:

Ալբաններին և Բուլղարիայից գաղթողներին էլ տեղաւորում են մակեդոնական բուլղարների ու սերբերի կենտրոններում, լուսնոտ ու ամուր տեղերի վրայ կամ նրանց շուրջը:

Այս ամենը կատարւում է պարզ ու սրոյ նպատակով. առաջին յարմար պարագային իսկոյն քայքայել ու աւերել քրիս-

տոնեաների բռնած ոլոր այն կէտերը, որոնք կարող են ծառայել իբր պաշտպանութեան կամ դիմադրութեան դիրքեր կոտորածների ժամանակ:

Մուհամմար-քոմիսսիօնին ունի բաւական խոշոր եկամուտներ: Նա ստանում է պետութիւնից որոշ նպաստ. նա ունի անասանման իրաւունք ներկայացումներ ու համերգներ տալու, վիճակախաղեր սարքելու, նուէրներ ու ժառանգութիւններ ստանալու, եայլն: Այդ բաւական չէ, 1899 թուին սուլթանական մի իրադէտով որոշուեց ամեն ինդիւնների, պատենտների, առուծախի գրերի, մուրհաւների և այլ գրութիւնների վրայ կպցնել յատուկ փուլեր կամ մարկաներ «յօգուտ մուհամմարների», համաձայն թղթի կարևորութեան կամ նբա մէջ յիշած գումարների: Այս բոի ամենամեծ մասն էլ ծանրանում է քրիստոնեաների վրայ:

Երբ 1899-ի հոկտեմբերին՝ օրինական կարգով գործադրութեան մէջ մտան այդ փուլերը, թիւք լրագիրները, — յատկապէս Երլազդի օրգան «Մալումաթն» ու «Իզդամ»-ը — գնահատեցին մօտաւորապէս 60,000 ոսկի նրանց եկամուտը ամբողջ պետութեան մէջ:

Ի հարկէ այդչափ ընդարձակ միջոցներով օգտուող մի մարմին կարող է հաազին թիւ սակաւապէտ ու թալանով ապրող դաղթականներ լցնել Թիւրքիա: Եւ նա անում էլ է այդ բանը մեծ եռանդով:

Ինչ կասկած որ մուհամմար-քոմիսսիօնին ունի իր ստորաբաժանումները պետութեան բոլոր գլխաւոր տեղերում: Կազմուած Պօլսի կենտրոնից իբր վստահելի և էապէս իսլամ ճանաչուած տարրերից. կարելի է պնդել որ դրանք թրքութեան ամենաթիւ և քրիստոնեակեր տարրերն են:

Այդ մարմինն ունի և այլ ֆունկցիա: Թիւրքիա վերադարձող կամ դուրս մեկնող, Պօլսից գաւառներ գնացող կամ գաւառներից Պօլսի եկող բոլոր հայերն ու բողաքները պէտք է անցնեն նրա ձեռքով. նա պէտք է տայ քաղաքական վստանելիութեան վկայական. առանց դրան՝ անհնար է ներքին կամ արտաքին քեսիքեք (անցագիր) ստանալ: Առանց նրա որոշման ոչ մի քրիստոնեայ ռայա չի կարող մտնել Թիւրքիա կամ դուրս գալ այնտեղից: Իսկ այդ մարմին հոտած-իսլամ անդամները երբէք չեն համաձայնում ներս ընդունել մի անգամ արդէն դուրս ելած գեաւուր տարրերը: Նրա միակ վճիռները քրիստոնեաների դէմ միայն աքսոր ու բերդարգելութիւնն է:

Քրիստոնեաներին յետ քչելու, նրանց թիւը քչացնելու և իսլամներին առաջ քաշելու համար՝ նոյնիսկ Պօլսի մաքսատները, երկաթուղիների, ծովափերի և այլ գործերի մէջ աշխատող

բոլոր քրիստոնեայ տարրերին դուրս են քշում և նրանց տեղը լցնում են Անատոլիայից բերուած և օտար երկրներից գաղթած իսլամներ, գլխաւորապէս քրդեր: Նոյն ձևով են սկսել վարուել և Անգորայի, Զմիւռնիայի, Սալոնիկի, Բէյրութի և ուրիշ տեղերի երկաթուղիների, մաքսատների և ծովափերի վերաբերմամբ: Այսօր թէ Անատոլիի, թէ Ռումելիի մէջ ոչ մի աւարտու կամ միւլթեզիմ *) քրիստոնեայ չէ: Այդ արհեստը, որ ժառանգաբար հայերի, յոյների և բուլղարների ձեռքին էր, բացառապէս քրդերի, թիւրքերի ու ալբանների ձեռքն է անցած:

Աշխատում են հասարակական պաշտօններից հեռացնել բոլոր ռայա քրիստոնեաները և ձգտում են ամեն պաշտօնի վերայ դնել զուտ և թիւու իսլամ տարրեր: Երբ անհնար է, օրինակ, որևէ յարմար ֆինանսիստ գտնել իսլամների մէջ, այն ժամանակ միայն ստիպուած համաձայնում են քրիստոնեայի զիջել այդ տեղը: Դրանով պէտք է բացատրել, օրինակ, Սազըզ Յովհաննէսի սուլթանի անձնական գանձի և ֆինանսների միւնիստր, Տատեան Արթինի արտաքին գործերի առաջին քարտուղար կամ Կարա-Թէոդորիի այս ինչ տեղ ղեկավան լինելը: Այդ պիսիների թիւն էլ այժմ չափ սակաւ է: Այդ բարձր պաշտօնեայ ռայաների մեծ մասը «աւելի թիւրք են, քան բուն թիւրքերը»: Նրանք մի-մի ցեղ ու դահիճ են իրանց կրօնակիցների համար... բայց և այնպէս թիւրք կառավարութիւնը չի սիրում նրանց, այլ միայն ստիպուած համբերում է: «Էլաւ են, չափ լաւ, բայց ափսոս որ իսլամ չեն»...

Նոյն համիսլամական ձգտումների արդիւնք է ամեն տեսակ մենաշնորհներ ու մենապաճառներ իսլամներին աւելի դիւրութիւնով տալը, քան քրիստոնեաներին: Այսպէս, օրինակ, մի որևէ արդիւնաւէտ ձեռնարկի մենաշնորհն աւելի շուտ տրապիզոնի թուրք շրամատէր Նէմի-ղադէներին կը տան, քան որևէ քրիստոնեայի, եթէ նոյնիսկ այդ վերջինը կրկնակի օգուտներ ցոյց տայ կառավարութեան գանձարանին:

Ամեն տեսակ առուծախի, դատի ու վէճի ժամանակ պարզ կերպով երևում է որ կառավարութիւնը միշտ ձգտում է բռնել իսլամների կողմը—արդար թէ անարդար, նեղել ու ճըն-

*) Աւար կոչւում է թիւրքիայի երկրագործական հարկը (աւար—տասը, աշար—տասանորդ), որ միշտ ծախւում է մասնատր անձերին՝ կապալով. կապալառուն կոչւում է միւլթեզիմ: Եթէ միւլթեզիմը վերցրել է միայն մի երկու գիւղի աշար, ինքն է պտուտում կալերը, չափում ցորենն ու հատիկները և 8-ից 1-ը առնում. իսկ եթէ նա վերցրել է շատ գիւղեր կամ գաւառ—նա նշանակում է շահնաներ կամ միւլթեզիմի օգնականներ:

չել քրիստոնեաներին և արտօնեալ դիրքի մէջ դնել, երես տալ իսլամներին»:

Վերելում յիշուած բոլոր միջոցները գործադրուած են միայն ռայա քրիստոնեաների վերաբերութեամբ. նրանք շատ կողմնակի կերպով են դիպչում օտարահպատակներին, որոնք ունեն հիւպատոս ու դեսպան պաշտպաններ:

Այդ վերջինները կատարեալ մենաշնորհեալ դիրք ունեն ամբողջ Թիւրքիայի՝ մանաւանդ ծովափնեայ քաղաքներին մէջ: Ոչ ոք չի կարող նրանց ձեռք տալ, մի կողէլին դիպչել:

Դրանց վերաբերութեամբ էլ կառավարութիւնն ուղեց միջանի սահմանափակող օրէնքներ հրատարակել, բայց իսկոյն հանդիպեց Պօլսի դեսպանական մարմնի միահամուռ դիմադրութեան:

Այսպէս՝ 1900 թուի սկզբներին Բ. Դոան երկու ներքին շրջաբերականները հրամայում էին հետեւեալ երկու կէտերը. «Գերեզմանոցների (խալամ), մզկիթների և այլ սրբավայրերի մօտերը—այսչափ մեծ շրջապատում—ոչ մի քրիստոնեայ նոր կալուած գնելու իրաւունք չունի. ունեցողներն էլ՝ ծախելու դէպքում պէտք է տան միայն իսլամի, ոչ երբէք քրիստոնէի»: Այս էր առաջին շրջաբերականի մօտաւոր բովանդակութիւնը: Երկրորդը վերաբերում էր Թիւրքիայի հանքային հարստութեան: Նա հրամայում էր բոլոր այն իսլամներին, որոնք մենաշնորհներ են ստացել կամ ստանում են այս ու այն տեղերում հանքեր մշակելու՝ չը տալ իրանց իրաւունքը կամ չը ծախել այդ իրաւունքը օտարահպատակների: Այդպէս վարուողները կ'ենթարկուեն պատժի, ասում էր այդ շրջաբերականը:

Ի հարկէ այդ երկու թղթերն էլ գրուած էին Եւրոպի անմիջական ներշնչումով, նրա հրամանով *): Բայց պալատն ինքն ուղղակի հրամայել, կամ կայսերական իրադէ բաց թողնել չը յանդգնեց, որովհետեւ չը գիտէր, թէ ինչ դիրք պէտք է բռնեն մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները. վախենում էր, որ իրադէ անելուց յետոյ՝ ստիպուած լինի յետ առնել կայսերական

*) Թէև Թիւրքիան ունի վեզիրներ (նախարար) և մեծ-եպարքոս (մինիստր-նահագար), պատասխանատու նախարարական մարմին, պետական խորհուրդ, կայն, բայց այդ բոլոր պաշտօնները լոկ ձեւական, առաջնութեան են: Բոլոր այդ պաշտօնների վրայ նշանակուած են պալատի հյու-հպատակ, կոյր գործիք, տգէտ ու բթամիտ գեւհիկներ, որպէսզի գործերի ղեկը մնայ լոկ Եւրոպի—սուլթանի, նրա անձնական քարտուղարների (Իզէթ-Բէյ և Իպրահիմ-Բէյ), ներքինիների և հոմանիների ձեռքը: Տե՛ս այս մասին Edmonde Fazy-ի գիրքը. „Les tures d'aujourd'hui ou le Grand Karageuse“.

խօսքը և պատահած այդ օրինակ բազմաթիւ խայտառակութիւններէ վրայ մի նորն էլ աւելանայ:

Պալատը հրամայեց անել և աղաւնի ձեւացաւ. ոչնչից տեղեկութիւն չունի: Մնաց սպասողական դիրքի մէջ: Բայց երբ տեսաւ Երլտըզը որ դեսպանները միահամուռ բողոք բարձրացրին՝ իսկոյն հրամայեց Բ. Դոան—«չը դիպչել բարեկամ պետութիւնների հպատակների իրաւունքներին, որ չնորհուած են ամենողորմած Սուլթաններից»:

Դեսպանների բողոքը մօտաւորապէս հետեւեալ ձևով էր. «Հրատարակելով այդպիսի սահմանափակող օրէնքներ սեփականութեան և հանքերի շահագործութեան մասին, Բ. Դոանը մոռանում է որ դրանով ոտի տակ է տալիս դաշնագրերը և զրկում է մեր հպատակներին սեփականութիւն ունենալու և աշխատելու անբռնաբարելի իրաւունքներից»:

Եւրոպական մամուլն էլ, մանաւանդ գերմանականը («Frankfurter Zeitung», «Berliner Tageblatt», ևայլն), միջիջ քօղը վեր վերցրին Տրանսիլաւի գործերի վրայից և ցոյց տուին որ այդ կատաղի ու անարդար կռուի իսկական պատճառը եղաւ հանքային հարստութեան մշակութեանը վերաբերող Տրանսիլաւիան: օրէնսդրութիւնը: Բոլոր արմատական թերթերը կամացուկ լռել տուին սուլթանին, որ այդ տեսակ սոսկ նիւթական խնդիրների համար Եւրոպան պատրաստ է հազար անգամ աւելի շուտ արիւն թափել, քան միքանի հարիւր հազար բրիտոննեայ ուայաների ջարդի համար:

Եւ Բ. Դոանը պոչն իրան փռեց. յետ առաւ իր հրամանները:

Նոյն տեսակի մի վճռական ու յուսահատ փորձ էր և եւրոպական փոստատների խնդրը Պօլսում այս տարի, որ այնքան քաջութիւնով յարուցեց Բ. Դոանը և այնքան լպիրչ անմեղութիւնով հրամայեց յետ առնել իր հրամայածը Երլտըզ-Քէօջը:

Այս տեսակ բազմաթիւ փորձեր են արուած, արւում են ու դեռ պէտք է արուեն թիւրքական «Օթման» պատրիօտների ձեռքով, մինչև որ Եւրոպայի համբերութեան հսկայական ու առաձգական բաժակը լցուի և մի օր վճարէ նրանց արդար վարձը՝ պատառ-պատառ անելով Հիւսնդ-Մարդու անանկութիւնից մնացած գոյքը:

Քրիստոնեաներին նեղող այս բոլոր ձգտումներին կից ընթանում է իսլամ ներքին տարրերի մէջ գրաւոր և մանաւանդ բերանացի մի շատ զօրեղ պրօպագանդ:

Թիւրքական բռնակալութիւնը զգալով որ իր ամենազօրեղ հիմքն է Դուրանն ու կրօնամոլութիւնը, իր գործակից մօլլաների, սօֆթանների, իմամների ու դերվիշների միջոցով

աւելի ու աւելի է գրգռում մութ ամբոխի ֆանատիկոսութիւնը, միշտ վառ է պահում նրանց մէջ ատելութիւնը դէպի գեաւուրները, խոստանալով իսլամներին ջեննէթ այն կեանքում և քրիստոնեաների գոյքերից հարուստ կողոպուտ այս կեանքում, որ, խոստովանած, աւելի է ազդում աղքատ ու ձրի ապրելու վարժուած գաղթական ու տեղացի գեներիկ տարրերի վրայ, քան Ղուռանի բոլոր խօսքերը:

Այս բազմաթիւ գրգռիչ-գործակալները տարածում են քրդերի, առնաուաների, բեղուխիների ու տգէտ թիւրք ամբոխի մէջ իսլամական համեալութեան գաղափարը. ոգևորում են նրանց միշտ պատրաստ լինել համախմբուելու Սանջազը-Շեքիճի սրբազան սուլեի տակը, գնալու գեաւուրների դէմ սրբազան պատերազմի, մեռնելու լոյս հաւատի համար... Նրանք զինում են իրար դէմ դարերով իրար հետ հաշտ ու մտերիմ ապրած քրդին ու հային, թիւրքին ու ասորուն, առնաուտին ու բուլղարին: Նրանք հաշտեցնում են իրար հետ երկար տարիներ խռով ու կռուի մէջ եղող քիւրդ բէգերին, աշիրէթներին և բեղուխ ու ալքան ցեղերին: Բարեկամացնում են իրար հետ «արեան վրէժ» ունեցող ցեղերը, բաց անելով նրանց աչքերի առաջ գեաւուրների դէմ պատրաստուող մօտակայ «սրբազան» կռուի հեռանկարը:

Պակաս նշանակութիւն չեն տալիս համիսլամականները նաև արտաքին ձևերին: Նետելով իրանցից քիւրճ անունը, իսկոյն առնում են նրանք «Օթօման» տիտղոսը և կարծում թէ անուան փոփոխութիւնը նշանակում է էութեան փոփոխութիւն: Շատ յաճախ սիրում են երիտասարդ-թիւրք ասուած կեղծ-ազատամիտ ու ջուր-ծեծող կուսակցութեան անդամները ճառել եւրոպական ազատ երկրներում, դարեջրի բաժակն առաջներին՝ հայերի ու բուլղարների հետ՝ թրքահպատակ բոլոր դժգոն Օթօման տարրերի համեալութեան մասին: Կեղծիք, զգուելի կեղծիք: Պօլսի ներկայ վարիչները չեն քօղարկում իրանց համիսլամական ձգտումներն ու կարմիր ծրագրերը, իսկ երիտասարդ թիւրքերը դիմակաւորում են իրանց ձգտումները, խաբել են աշխատում սրան-նրան «Օթօման» կամ «գժգոն տարր» դատարկ բառերով: Քերեցէք երիտասարդ-թիւրքերի մեծամասնութեան կաշին և նրանց տակ թաղնուած կը տեսնէք ամենազուտ համիսլամականներ, նեղ ու ալլատեաց հոգիներ, որոնք գուցէ արտաքուստ որկորներն են պատուում ներկայ թրքական հայակեր ռեժիմի դէմ, իսկ իրանց սրտի խորքերում ծափահարում, «օխ, օխ», են ասում: Փաստերը քիչ չեն. թերթեցէք տխրահռչակ Մուրադ-բէյի ֆրանսերէն Մէշվէրէթներին

այն համարները, որ լոյս տեսան 1894—96—97 թուերին, հայկական սարսափների ամենականադի ժամանակը: Մուրադը ֆրանսերէն՝ Պարիզում, դուրսը Հասան-Արիֆ ժընէվում՝ թուրքերէն Մէշիֆէթներում կատարեալապէս արդարացնում էին սուլթանի բռնած դիրքը դէպի հայերը և բոլղարները... միայն հայհոյում էին նրան, որովհետև քուրճեքի հետ լաւ չի վարուում: Իսկ երբ Երլադը խոշոր պաշտօն ու դեղին մետաղ խոստացաւ, թէ Մուրադը, թէ դուրսը Հասանը իսկոյն գնացին Կ. Պօլիս, համբուրեցին այն ձեռքը, ծնրադրեցին այն անձի առաջ, որին անբան հայհոյել էին... Այս երևոյթը, գաղափարի այդ առևտուրը պատահական բան չէ երիտասարդ թուրքերի համար. դա բնական արդիւնք է այդ կուսակցութեան կեղծ, ընկեցիկ ծնունդի:

Արտաքին նշանների պրօպագանդի մէջ ամենազլխաւորը և կրթութեամբ մարդու համար ամենածաղրելին «Ֆէսի պրօպագանդն է»: Ո՛րպիսի ոգևորութիւնով արձանագրում են Պօլսի թուրք թերթերը Հնդկաստանում կամ Կէպտօունում միջանի էկսցենսորիկ մահմեմադականների ֆէս ծածկելու երևոյթը... Նրանք այդ համարում են իսլամական համերաշխութեան խոշոր գործնական քայլերից մէկը:

Երկրի ներսում ևս ֆէսի պրօպագանդը քիչ տեղ չի բռնում: Զգտում են փոխել տալ բոլոր քրդերի «քօլօզները» և տեղը ֆէս ծածկել սովորեցնել: Կը համարձակուի Անատօլիայի մէջ մի ռայա փոխել իր ֆէսը և եւրոպական որևէ գլխարկ ծածկել... «Գեապօլսը, ինչ փաստ տեսար մեր ֆէսից, որ հիմա «ալա-ֆրանկա» գլխարկ ևս ծածկում», կ'ասեն նրան պաշտօնեաները և յաճախ բանտ կը նետեն: 1890—1901 թուերին Նոյնիսկ Պօլսում պատահեցան մի քանի այդպիսի դէպքեր, ուր միայն գաւառներում... Նոյնիսկ 1900 թուի սկզբներում Ռուսաստանին՝ Կարսից էրզրում երկաթուղի շինելու վաղամեծիկ թոյլտուութեան իրագէի մէջ՝ պայմաններից երկրորդական տեղ չէր բռնում այն կէտը, որ «ապագայ երկաթուղու բոլոր ծառայողները պիտի ե ֆէս ծածկեն»:

ԽԱԺԱԿ

(Կը օտուցուի)